

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 338.1:316.334.55

Бойко В.В., к. е. н., доцент,
докторант відділу безпеки реального сектору економіки
Національний інститут стратегічних досліджень

АНАЛІЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ СФЕРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Бойко В.В. Аналізування соціально-екологічної сфери забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій. У статті обґрунтовано важливість соціально-екологічної сфери в забезпеченні економічної безпеки розвитку сільських територій. Проаналізовано сучасні тенденції розвитку соціально-екологічної сфери сільських територій. Визначено її основні недоліки. Ідентифіковано причини загострення екологічних дисбалансів на сільських територіях. Запропоновано стратегічні пріоритети подолання стагнації соціально-екологічної сфери економічної безпеки розвитку сільських територій.

Ключові слова: сільські території, економічна безпека, соціально-екологічна сфера, загрози, розвиток.

Бойко В.В. Анализ социально-экологической сферы обеспечения экономической безопасности развития сельских территорий. В статье обоснована важность социально-экологической сферы в обеспечении экономической безопасности развития сельских территорий. Проанализированы современные тенденции развития социально-экологической сферы сельских территорий. Определены ее основные недостатки. Идентифицированы причины обострения экологических дисбалансов на сельских территориях. Предложены стратегические приоритеты преодоления стагнации социально-экологической сферы экономической безопасности развития сельских территорий.

Ключевые слова: сельские территории, экономическая безопасность, социально-экологическая сфера, угрозы, развитие.

Boiko V.V. Analysis of social and environmental spheres of provide of economic security development of rural areas. In the article the importance of social and environmental sector in ensuring economic security of rural development. Analyzed current trends in social and economic spheres of rural areas. Defined its main drawbacks. Identified the causes of worsening environmental imbalances in rural areas. Strategic priorities to overcome the stagnation of social and environmental areas of economic security of rural development proposed.

Keywords: rural areas, economic security, social and environmental spheres, threats, development.

Постановка проблеми. Розвиток безпекових процесів на сільських територіях визначається не лише суто економічними, але й соціальними та екологічними чинниками. Соціально-екологічна сфера впливає на формування мотиваційних механізмів і стимулів у населення до проживання в сільській місцевості, забезпечує реалізацію функції відтворення ресурсних фондів системи економічної безпеки, є інструментом покращення людського капіталу, фундаментальним базисом збереження історичної спадщини, звичаїв, обрядів і традицій українського народу, становлення процесів сталого розвитку сільських територій. З огляду на це, соціально-екологічна сфера відіграє стратегічно важливу роль у забезпеченні економічної безпеки розвитку сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення економічної безпеки стали об'єктами наукових досліджень таких учених, як І. Білько [12], Г. Пастернак-Таранушенко [8], В. Предборський [10], Т. Поснова [9], А. Сухоруков [11], В. Шлемко [12], Н. Юрків [13] та ін. Науковцями опрацьовано теоретико-прикладні аспекти забезпечення економічної безпеки на різних ієрархічних рівнях управління, структуровано складники системи економічної безпеки держави, ідентифіковано соціальні механізми забезпечення економічної безпеки, обґрунтовано стратегічні напрями зміцнення економічної безпеки та детінізації економіки.

Незважаючи на наявність численних науково-практичних розробок, ще недостатньо опрацьованими залишаються питання оцінювання параметрів

соціально-екологічної сфери забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій.

Постановка завдання. У процесі виконання дослідження було поставлено завдання здійснити системне аналізування соціально-екологічної сфери забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій.

Виклад основних результатів. Функціональні параметри соціально-екологічної сфери сільських територій мають бути ресурсоспроможними компенсувати втрати задоволення базисних потреб сільського населення внаслідок суспільної несправедливості, що зумовлена наявними диспропорціями просторово-регіонального розвитку та диференціальними відмінностями сільських та урбанізованих територій. Водночас результати аналізування розвиненості мережі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів на сільських територіях України дають змогу констатувати незадовільний стан освітньої сфери (табл. 1). Попри зростання в 2015 році порівняно з 2011 р. кількості місць у дошкільних навчальних закладах на 9,9% катастрофічною залишається проблема, пов'язана з їх надмірним завантаженням. Так, у 2015 р. частка дошкільних навчальних закладів, в яких кількість

дітей перевищувала кількість наявних місць, становила 41,2%. При цьому лише в 27 таких закладах у сільській місцевості були початкові групи, що адаптовані для дітей з особливими потребами. Протягом досліджуваного періоду на сільських територіях спостерігалось скорочення на 7,1% кількості загальноосвітніх початкових закладів.

Слід відзначити, що таке скорочення зумовлено об'єктивним закриттям малокомплектних шкіл, в яких не лише нижчою є якість надання освітніх послуг, але й вищими є бюджетні витрати в розрахунку на одного учня порівняно з повнокомплектними школами, адже більше 60% сільських учнів навчаються у класах із чисельністю менше 15 учнів, із них 33,5% – у класах, в яких менше 10 учнів. Зазвичай у таких школах один учитель викладає більше трьох предметів, що априорі унеможливує надання якісних освітніх послуг. Поряд із цим лише 52,6% становить частка загальноосвітніх шкіл I–III ступенів, що вимагає організації системного підвозу сільських учнів до безпосередніх місць навчання. Нерозвинутою є інфраструктура загальноосвітніх навчальних закладів на сільських територіях. Так, у 2015 р. лише 20,0% сільських шкіл мали інтерактивні комплекси, 67,7% – фізкультурну залу, а 19,1%

Таблиця 1

Характеристика мережі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів на сільських територіях України в 2011–2015 рр.

Показники	Роки					2015 р. до 2011 р., %
	2011	2012	2013	2014	2015	
Дошкільні навчальні заклади, тис. од.	9,0	9,2	9,4	9,3	9,1	101,1
у них місць, тис.	303	315	330	329	333	109,9
у т. ч. дошкільні навчальні заклади, які мають санаторні групи, од.	15	9	7	6	6	40,0
дошкільні навчальні заклади, які мають групи спеціального призначення, од.	35	32	34	27	27	77,1
Частка дошкільних навчальних закладів, в яких кількість дітей перевищує кількість місць, %	42,7	45,4	44,2	44,0	41,2	-1,5
Загальноосвітні навчальні заклади, тис. од.	12,6	12,5	12,1	12,0	11,7	92,9
Частка загальноосвітніх навчальних закладів I–III ступенів, %	51,7	52,1	53,0	52,1	52,6	0,9
Частка будівель загальноосвітніх навчальних закладів, що потребують капітального ремонту, %	5,0	4,1	4,2	4,2	3,8	-1,2
Будівлі загальноосвітніх навчальних закладів, що перебувають в аварійному стані, од.	158	133	125	89	116	73,4
Частка загальноосвітніх навчальних закладів, що мають (%):						
підключення до мережі Інтернет	57,4	68,3	75,1	76,7	80,9	23,5
інтерактивні комплекси	15,9	16,5	19,5	19,1	20,0	4,1
фізкультурну залу	68,2	68,8	69,2	67,2	67,7	-0,5
водогін	82,2	86,6	89,2	87,5	88,7	6,5
Забезпеченість підручниками в розрахунку на одного учня, шт.	27	28	27	26	26	96,3

Джерело: розраховано на основі [2; 3]

не були підключені до мережі Інтернет. Безперечно, така ситуація посилює ризики економічної безпеки на сільських територіях в освітній сфері та не може позитивно впливати на процеси її забезпечення. Незадовільними є окремі характеристики мережі закладів культури, мистецтва, фізкультури та спорту на сільських територіях України в 2011–2015 рр. (табл. 2).

Як можемо спостерігати, припинили функціонувати 2 тис. бібліотек, а кількість їх читачів скоротилася на 13,2%. Катастрофічним є скорочення демонстраторів фільмів у сільській місцевості та

глядачів на сеансах перегляду фільмів – на 58,4% і 77,0% відповідно. На сільських територіях у 2015 р. функціонувало 84 музеї, частка в загальній структурі музейного фонду яких становила лише 4,0%. Попри мізерну кількість шкіл естетичного виховання в сільській місцевості (255 од.) їх кількість скоротилася на 11,1%, що не дає можливості охопити всіх бажаючих учнів навчатися, чисельність яких у 2015 р. становила лише 33,5 тис. осіб. Тенденцією до згорання відзначається занедбана мережа об'єктів спортивних споруд на сільських територіях України.

Таблиця 2

Характеристика мережі закладів культури, мистецтва, фізкультури та спорту на сільських територіях України в 2011–2015 рр.

Показники	Роки					2015 р. до 2011 р., %
	2011	2012	2013	2014	2015	
Кількість бібліотек, тис. од.	14,7	14,7	14,6	13,5	13,7	93,2
Кількість бібліотек у розрахунку на 100 тис. осіб, од.	103	104	104	102	104	101,0
Кількість читачів у бібліотеках, тис. осіб	6890	6733	6614	5985	5980	86,8
Кількість клубних закладів, тис. од.	16,4	16,4	16,4	15,3	15,6	95,1
Кількість клубних закладів у розрахунку на 100 тис. осіб, од.	115	116	116	115	118	102,6
Демонстратори фільмів, од.	1626	1185	997	782	676	41,6
Кількість демонстраторів фільмів у розрахунку на 100 тис. осіб, од.	11	8	7	6	5	45,5
Кількість глядачів на сеансах демонстраторів фільмів, тис.	376	286	226	141	124	33,0
Кількість музеїв, од.	76	77	83	80	84	110,5
Кількість предметів основного музейного фонду, тис. од.	394	402	426	432	452	114,7
їхня частка в загальній структурі основного музейного фонду України, %	3,2	3,2	3,4	4,0	4,0	0,8
Кількість шкіл естетичного виховання, од.	287	279	266	247	255	88,9
Кількість учнів у школах естетичного виховання, тис.	33,6	33,1	32,6	31,1	31,5	93,8
Стадіони з трибунами на 1 500 місць і більше, од.	266	264	263	227	225	84,6
Площинні спортивні споруди, тис. од.	34,5	34,3	34,5	32,7	32,7	94,8
Плавальні басейни, од.	43	41	44	40	40	93,0

Джерело: розраховано на основі [4]

Таблиця 3

Характеристика мережі лікувально-профілактичних закладів на сільських територіях України в 2011–2015 рр.

Показники	Роки					2015 р. до 2011 р., %
	2011	2012	2013	2014	2015	
Кількість лікарняних закладів, од.	333	268	114	104	74	22,2
у них ліжок, од.	7586	6486	3832	3385	3128	41,2
у т. ч. дільничні лікарні, од.	301	238	88	60	49	16,3
Кількість самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік, од.	2956	2988	911	591	525	17,7
на них припадає сільських населених пунктів, од.	10	10	31	48	54	у 5,4 р. більше
Кількість фельдшерсько-акушерських пунктів, од.	12,5	11,6	14,2	13,3	13,2	105,6
на них припадає сільських населених пунктів, од.	2	3	2	2	2	100,0

Джерело: розраховано на основі [5]

Катастрофічною є ситуація в медичній сфері сільських територій (табл. 3). Сільське населення фактично позбавлене можливості отримання якісних медичних послуг у сільській місцевості, що є

базовими та гарантуються статтею 24 Конституції України, яка унеможливує надання будь-яких привілеїв чи обмежень за ознакою місця проживання [6].

Таблиця 4

Характеристика екологічної сфери розвитку сільських територій України в 2011–2015 рр.

Показники	Роки					2015 р. до 2011 р., %
	2011	2012	2013	2014	2015	
Викиди забруднюючих речовин у атмосферу від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарства, тис. т	74,7	82,0	89,8	77,0	77,7	104,0
їхня частка в загальній структурі викидів, %	1,7	1,9	2,1	2,4	2,7	1,0
Викиди діоксиду вуглецю в атмосферу від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарства, тис. т	824,6	918,6	974,1	775,9	1110,4	137,7
їхня частка в загальній структурі викидів, %	0,4	0,5	0,5	0,5	0,8	0,4
Забір прісної води підприємствами сільського господарства, млн. м ³	5869	5673	5087	3932	2989	51,0
Частка забору прісної води підприємствами сільського господарства, %	42,9	62,7	39,4	36,1	32,8	-10,1
Використано свіжої води на потреби зрошення, млн. м ³	1638	1759	1770	1218	1237	75,5
Скинуто у поверхневі водні об'єкти забруднених зворотних вод, млн. м ³	1612	1521	1717	923	875	54,3
Площа меліоративних земель, тис. га	5485	5477	5475	5476	5476	99,8
Площа вапнування ґрунтів, тис. га	78,3	105,3	97,8	97,2	88,1	112,5
Внесено вапняного борошна та інших вапнякових матеріалів у розрахунку на 1 га, т	4,3	4,1	5,0	4,3	5,2	120,1
Площа гіпсування ґрунтів, тис. га	7,2	6,3	6,2	6,7	7,1	98,6
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід у розрахунку на 1 га, т	2,8	3,8	3,6	3,6	2,3	82,1
Відходи від сільського, лісового та рибного господарства, млн. т	12,4	10,2	10,3	8,5	8,7	70,2
Площа загибелі лісових деревостанів, тис. га	16,4	20,2	16,4	17,6	27,8	169,5
Частка загибелі лісових деревостанів від лісових пожеж, %	5,5	14,4	1,7	13,0	30,8	25,3

Джерело: розраховано на основі [1]

Таблиця 5

Розподіл адміністративних областей України за часткою земельних ділянок сільських домогосподарств із хорошою оцінкою якості, 2015 р.

Частка земельних ділянок із хорошою оцінкою якості, %		Кількість областей у групі, од.	Адміністративна область
групи областей	у середньому в групі		
I – до 20,0	14,3	7	Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Миколаївська, Херсонська, Чернівецька
II – 20,1-30,0	24,5	10	Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Одеська, Рівненська Сумська, Тернопільська, Харківська, Чернігівська
III – 30,1 і більше	35,3	7	Вінницька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська
Разом і в середньому	25,7	24	x

Джерело: розраховано на основі [7, с. 26]

У 2011–2015 рр. припинили своє функціонування 259 лікарняних закладів, що у відсотковому співвідношенні становить 77,8%. Водночас у 5,4 рази зросла завантаженість лікарських амбулаторій та поліклінік сільськими населеними пунктами. При цьому в 15 180 селах відсутні фельдшерсько-акушерські пункти. Безперечно, незадовільна система охорони здоров'я в сільській місцевості унеможливує ефективне відтворення сільського населення, знижує очікувану тривалість його життя, погіршує якість трудового потенціалу, що в сукупності посилює демографічні ризики економічної безпеки розвитку сільських територій.

Відсутність якісних медичних послуг на сільських територіях зумовлює вищий рівень смертності серед сільського населення порівняно з міським, що руйнує міф стосовно більшої тривалості життя людей, які проживають на сільських територіях. Так, у 2015 р. в розрахунку на 10 тис. осіб показник смертності серед міського населення становив 121 особу, тоді як серед сільського – 179 осіб.

Посилення антропогенного навантаження на екосистему сільських територій загострює екологічні дисбаланси економічної безпеки розвитку останніх (табл. 4). Попри те, що частка викидів забруднюючих речовин в атмосферу від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарства є незначною, все ж протягом досліджуваного періоду вона зросла до 2,7%, також на 37,7% збільшилися викиди діоксиду вуглецю. Скорочення обсягів забору прісної води підприємствами сільського господарства на 49,0% значною мірою зумовлене перекриттям у 2014 р. Північнокримського каналу, що забезпечував 85,0% потреб прісної води півострова. Незважаючи на це, сільське господарство здійснює суттєве навантаження на водні екосистеми, частка підприємств якого в загальній структурі забору прісної води в 2015 р. становила 32,8%. Мізерними є обсяги заходів, спрямованих на покращення природної родючості ґрунту.

Посилення антропогенного навантаження погіршує якісні властивості сільськогосподарських угідь, що є одними з визначальних у формуванні ресурсних передумов забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій, адже від них залежать ефективність функціонування господарських комплексів, перспективи нарощення їх виробничого потенціалу, рівень товарності та можливості диверсифікації господарської діяльності в сільській місцевості. Слід відзначити, що члени сільських домогосподарств (у 2015 р. в Україні налічувалося 4,7 млн. сільських домогосподарств) доволі критично оцінюють якість земельних ділянок, які знаходяться в їхньому користуванні (табл. 5). Так, у 2015 р. у семи областях України частка земельних ділянок із хорошою оцінкою якості не перевищувала 20,0% від їх загальної кількості. При цьому найбільша частка земельних діля-

нок із поганою оцінкою якості була в Рівненській (9,6%), Чернігівській (6,7%), Херсонській (6,2%) і Донецькій (5,1%) областях.

Для визначення причин загострення екологічних дисбалансів на сільських територіях України в ході дослідження було проведено експертне опитування (рис. 1). Під час формування аудиторії експертів було здійснено орієнтацію на такі три цільові групи, кожна чисельністю 15 осіб: 1) представники органів державної влади у сфері аграрної політики, розвитку сільських територій та економічної безпеки; 2) керівники суб'єктів господарювання в аграрній сфері; 3) представники наукової спільноти, громадських і неурядових організацій. Дотримання такого підходу дало змогу сформуванню компетентне збалансоване експертне середовище загальною чисельністю 45 осіб.

Рис. 1. Розподіл думок експертів щодо причин загострення екологічних дисбалансів на сільських територіях

Джерело: складено за результатами експертного опитування

За результатами опитування встановлено, що ключовими причинами загострення екологічних дисбалансів у сільській місцевості є використання застарілих ресурсно-затратних технологій господарювання, а також відсутність ефективних механізмів контролю та покарання за недотримання встановлених норм екологічного законодавства. Такий розподіл думок експертів посилює доцільність активізації інноваційної модернізації господарських комплексів сільських територій та вдосконалення державної політики забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій у сфері природоохоронної діяльності.

Висновки. Комплексне аналізування соціально-екологічної сфери забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій дало змогу визначити наявність стагнаційних і депресивних процесів. Це не лише ускладнює використання переваг природно-ресурсного потенціалу сільських територій, але й перешкоджає формуванню ресурсного інструментарію системи забезпечення економічної безпеки їх розвитку. З огляду на це, доцільним є досягнення таких стратегічних пріоритетів подолання стагнації соціально-екологічної сфери забезпечення економічної безпеки розвитку сільських територій: (1) посилення соціальної спрямованості суб'єктів господарювання в сільській місцевості.

вості та вироблення механізмів залучення їх коштів у розбудову об'єктів інфраструктури; (2) реалізація програм державно-приватного партнерства покращення інфраструктурного забезпечення сільських територій та дотримання засад раціонального природокористування; (3) вдосконалення моніторингових механізмів дотримання норм екологічного законодавства та посилення санкцій за його порушення; (4) формування соціально-психологічних стимулів і мотиваційних механізмів у сільського населення

до підвищення рівня відповідального споживання ресурсів природних екосистем сільських територій; (5) цільова переорієнтація системи економічної безпеки на задоволення базових потреб сільського населення та подолання сформованої соціальної несправедливості в суспільстві. Досягнення визначених пріоритетів забезпечить формування превентивних механізмів протидії загрозам економічної безпеки розвитку сільських територій у соціально-екологічній сфері.

Список літератури:

1. Довкілля України у 2015 році : статистичний збірник / Відп. за вип. Н.Ю. Гусєва. – Київ, 2016. – 242 с.
2. Дошкільна освіта України у 2015 році : статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – Київ, 2016. – 72 с.
3. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2015/2016 навчального року : статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – Київ, 2016. – 100 с.
4. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2015 році : статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – Київ, 2016. – 94 с.
5. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2015 році : статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – Київ, 2016. – 92 с.
6. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
7. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2015 році : статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.М. Прокопенко. – Київ, 2016. – 80 с.
8. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави. Статисти процесу забезпечення / Г.А. Пастернак-Таранушенко ; за ред. Б. Кравченка. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
9. Поснова Т.В. Соціальний механізм економічної безпеки / Т.В. Поснова // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2014. – № 1(64). – С. 64–69.
10. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології / В.А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
11. Система економічної безпеки держави / За заг. ред. д. е. н., проф. А.І. / Сухорукова ; Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К. : Стило, 2009. – 685 с.
12. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
13. Юрків Н.Я. Економічна безпека реального сектора економіки України : стратегічні пріоритети і теоретико-методологічні засади забезпечення : [монографія] / Н.Я. Юрків. – Львів : ПАІС, 2012. – 400 с.